

ЗА КОНФЛИКТА МЕЖДУ ЗАКОННОСТ И НРАВСТВЕННОСТ В „АТИЧЕСКИ НОЩИ“ НА АВЪЛ ГЕЛИЙ

Нагезга Амугжиева

Правният ред възниква като една двупосочна, гъвкава и динамична система. От една страна обществото поставя пред законовия ред изисквания за регулация, която да гарантира закрилата на определени обществени ценности, а от друга – законът налага своите повели, скрепени със санкция и предназначени да регулират обществените отношения. В този смисъл правният ред се явява механизъм за максимално оптимизиране на живота на конкретния народ. Затова и правната система на един народ е отражение на неговите специфични психологически особености. Тя е резултат от развитието на неговото правно съзнание, култура и очаквания под въздействие на историческата съдба и обективните обстоятелства. Тази система се намира в генетично единство, обусловено от изначалната обвързаност на двете страни – обществен морал и закон. Зависимостта между тях се изразява в редуващия се реципрочен натиск и отстъпление. Непрекъснатата двупосочна динамика на натиска и отстъплението в опозицията *морал – законност* обезпечава разумния компромис между нравствеността и законността.

Римското право представлява различни по генетика елементи, напластени в единен комплекс от норми с общо предназначение и функция – регулация на обществените отношения – комплекс, единен като проявление, но разнороден като произход и природа.

Ядрото на правната система в Рим са религиозните норми, които се формират на основата на божественото право. Тези религиозни повели, основаващи се директно на волята на боговете, се наричат *fas*. Към тях постепенно се прибавя и правната инициатива на човешката воля. Този вид правила се наричат *ius*. В този правен пласт се разграничават естественото право – *ius naturale*, обичайното право – *ius civile* и преторското право – *ius praetorium*.

Естественото право (ius naturale) се свързва с „естествения разум“ (natutalis ratio), който произтича от човешката природа. То е не толкова набор от правни норми, колкото общовалидна етическа система.

„...понятието за естественото право прониква и се развива в Рим предимно под влиянието на проникващите през Империята философски възгледи за естественото равенство.

Все пак идеята за естественото право не е останала без никакви отражения в действащото римско право. На нея се дължат някои отстъпления от общите принципи на действащото право в полза на робите... И в някои случаи юристите понякога мотивират съществуването на една правна норма с това, че естествената справедливост я налага” (Венедиков 1999: 34).

Обичайното право – ius civile е плод на възгледи на общественото съзнание (civilis ratio), формирано у едно общество с държавна организация. То носи отпечатъка на типично римските правни виждания.

Преторското право – ius praetorium / ius honorarium представява правото, което се съдържа в едиктите на магистратите. В тях се внасят правни принципи, проникнали в римския социален и икономически живот чрез международния търговски обмен и съответстващи на правните нужди на културните народи (*ius gentium*). Чрез тези едикти преторите създават един бърз и ефективно работещ механизъм за актуализиране на действащото право.

Римското право е един изключителен феномен, чиято специфика се проявява не само в неговото възникване и формиране, но и в социалната роля, която играе в света на римлянина. То е естествено вътъкано, както в обществения, така и в личния му живот. Правото е основен градивен материал на цялото римско битие – определя начина на мислене, проявява се във всички форми на активността на римския гражданин и в публичен, и в частен план. Ето защо в литературата, като отражение на действителността, на правото е отделено такова значимо място, че много произведения на античната литература се оказват пълноценни юридически извори. Нещо повече – поради повсеместното присъствие на римското право в Античния свят, дори литературни образци на неримски антични автори могат да послужат като извори за правото на Древен Рим.

В своето съчинение „Агически ноци” римският автор Авъл Гелий представя на вниманието ни няколко примера за вътрешната потребност

на римляните от компромис с наложения законов ред в името на нравствени идеали като синовна обич, приятелство, лоялност към патрон и клиенти, семейна привързаност, справедливост и др. Писателят се опира на различни източници от римската и гръцката литература, за да определи до каква степен и в каква посока отклонението от закона е допустимо и оправдано в името на опазването на ценности, съставляващи един личен нравствен кодекс.

Многопластовостта на римския правов ред понякога става причина отделните му елементи да съжителстват не в синхрон и неотделимо единство, а във вътрешно противоборство и едни от тях да надделяват над други в избора на приоритети при създаването на морални и законови норми.

В книга II на „Атически ноци“ откриваме убедителни примери как се проявява борбата за надмощие между *naturalis ratio* и *civilis ratio*, изразяваща се в колебанието дали да се отдаде предимство на обществените ценности или на изискванията за семейна лоялност.

Авъл Гелий излага разбирането за „тежестта на обществените почести и семейните задължения“ (Aul. Gell. II, 2) на известния философ и негов учител Луций Калвизий Тавър:

„...на обществени места, при изпълнение на обществени задължения, при обществени дейности правата на бащите сторват път и скланят глава пред властта на синовете, които заемат високи длъжности, но свършат ли държавните работи, седне ли човек в домашен кръг, тръгне ли на разходка, полегне ли на приятелската или семейната трапеза, тогава между магистрата син и бащата, макар и частно лице, престават да действат правилата на обществената чест, а влизат в сила природните и кръвните права“ (Aul. Gell. II, 2).

Още един случай на поставяне на авторитета на обществената власт пред синовната почит срещаме в приведения от автора пример от съчинението на Квадригарий, „Анали“ („Annales“): Квинт Фабий Максим, избран за консул при срещата с баща си, вече проконсул, го накарал да слезе от коня в знак на почит към най-висшата обществена длъжност, а бащата оценил тази постъпка като запазване „достойнството на властта, получена не от друг, а от римския народ“ (Aul. Gell. II, 2).

Стремежът на римляните към запазването на добродетелите и упорството им да се придържат към строго установени и общо тачени

правила се обяснява с осъзнаването на тяхната полезност и целесъобразност. Много ясно това е формулирано в книга XX на „Атически нощи” от римския юрист Секст Цецилий, известен сред съвременниците си „с голямата си практика и име в познанието на правото и във вещината да разбира и тълкува законите на римския народ”: (Aul. Gell. XX, 1)

„Чрез съблюдаване и тачене на добродетелите от всякакъв вид се въздигнал римският народ от невзрачното си начало до днешното си могъщество... но най-много и най-ревносно от всичко той (римският народ) почитал верността, смятал я за свещена и в частните, и в държавните работи... Тази вярност била свято съблюдавана от нашите предци не само при изпълнението на обществените им задължения, но и при сключването на сделки, и то най-вече при парични и търговски отношения: защото ще изчезне, смятали те, така нужната при съвместния живот в обществото парична подкрепа в случай на временен недоимък, ако вероломството на длъжниците се изплъзне без тежко наказание (Aul. Gell. XX, 1).

Целта, с която римският народ създава и съблюдава този правен ред, е „да утвърди общонародното доверие” (Aul. Gell. XX, 1).

„Със същата цел той (римският народ) определил, че приетият под покровителството клиент е по-скъп, отколкото близките и че патронът трябва да го защитава дори против собствените си роднини, че няма по-гнусно престъпление от това патронът да трупа облага за сметка на клиента” (Aul. Gell. XX, 1).

Доказателство за дълбока нравственост и пиетет към верността е установеният от древните обичаи дълг към родителите, децата, клиентите, приятелите гостоприемци, роднините и близките. Авъл Гелий посочва многобройни извори и сведения за порядъка на тези задължения: „Antiquitātes” „Древности” (вероятно става дума за съчинението „Antiquitātes rerum humanārum et divinārum” на Варон) и цитираните в тях „многобройни доказателства и документи” (Aul. Gell. V, 13); речта на Марк Катон пред цензорите „In Lentulum”, „Срещу Лентул”; „Ius civile”, „Гражданско право” на Мазурий Сабин и речта на Цезар „Pro Bithynis”, „В защита на витинците”. Този ред на обвързаностите почива на вековните традиции на *mores maiorum* и е част от неписаното обичайно право:

„...според обичаите на нашите предци първото място веднага след родителите е отредено на децата, намиращи се под наше опекун-

ство; подир тях най-близкото място заемат клиентите, които също са се отдали на нашата вярност и покровителство, третото място държат приятелите гостоприемци, след тях идват роднините и близките” (Aul. Gell. V, 13).

Не винаги има непоколебимо единомислие при степенуването на обязаностите, но разликите не са драстични. Както сам авторът отбелязва, в „Гражданско право” на Мазурий Сабин приятелят гостоприемец е поставен пред клиента в редицата на дължимите грижи и отношения.

Един цитат от същото съчинение показва, че общественият дълг стои пред личния интерес при задълженията на настойника, тъй като правното съзнание все още не е достигнало до изобретяването на фигурата на особеното процесуално представителство при противоречие в интересите между представляван и представител:

„Нещо повече, ако се случело някой човек да бъде определен за настойник на момче, с чийто баща се е съдел преди смъртта му, той трябвало да вземе страната на момчето в този процес” (Aul. Gell. V, 13).

За уважението на човека в Античността (не само на римлянина) към общоприетите параметри на достойния и почтен живот красноречиво ни говори напътствието на гръцкия философ Перегрин, което Авъл Гелий споделя с особено възхищение, като собствена житейска максима:

„... не страхът от наказания или позор трябва да ни предпазва от прегрешения, а стремежът и вътрешната ни обвързаност със справедливото и почтеното” (Aul. Gell. XII, 11).

Писателят обръща внимание на особената практичност на римското мислене и еластичността на законовия ред, които дават възможност да се съвместят достойното гражданско поведение с пословичната вярност към приятели, клиенти и семейство. В някои случаи дори са налице нарушения на правния ред в името на личния морален дълг. Допустимото и необходимо отклонение от закона и обичаите се определя по морална скала, строго индивидуална за всеки човек и случай. Докъде се простира приятелската услуга и откъде започва закононарушението е въпрос, който според автора е занимавал мнозина:

„...тези хора са се питали дали понякога човек може да отиде против закона и обичая заради приятеля си, а освен това в какви случаи и до каква степен” (Aul. Gell. I, 3).

Гелий излага пред читателя колебанията и разсъжденията на тази тема на трима мъдри и уважавани люде: лакедемонца Хилон – един от

седемте мъдреци, философа Теофраст и Цицерон. Тъй като тук говорим за римската концепция по въпросите за нарушаването на закона в името на приятелството, необходимо е да уточним, че мислите и на тримата цитирани са съзвучни и привеждането на гръцките примери само подпомагат излагането и разбирането на проблема. Самият автор предполага, че Цицерон е познавал произведението на Теофраст „За приятелството” и е бил повлиян от него при създаването на “De amicitia”, като е „заимствал от Теофраст и други мисли, които е сметнал за нужно, защото са били в съгласие с неговото дарование и дар-слово и ги е нагодил към своите виждания по най-подходящия и правилен начин”.

Цицерон вижда отклонението от закона заради приятелите по следния начин:

„...ако при някакво прекеждие единият трябва да подкрепи не особено справедлива постъпка на другия и от тази подкрепа зависи, било животът, било доброто име на приятеля, той има право да се отклони от правилния път, стига само да не извърши голямо безчестие и беззаконие; има граница, докдето приятелството може да ни даде прошка” (Aul. Gell. I, 3; cf. Cic. De amicitia, XVII, 61).

Самият Авъл Гелий търси отговор на въпроса „...каква е тази граница, след чието преминаване приятелството не може да ни даде прошка”. Една неизменна граница поставя Цицерон, който е цитиран в същия контекст по-нататък:

„Срещу родината не бива да вдигаш оръжие дори заради приятеля си” (Aul. Gell. I, 3; cf. Cic. De amicitia, XI, 36).

В стремежа си да определи допустимите параметри на отклонението авторът привежда разсъжденията на Теофраст, които намира за по-задълбочени, по-точни и по-определени от Цицероновите:

„Ако ползата за приятеля ни е несравнимо по-голяма, а нашата репутация ще пострада съвсем леко при някакви незначителни обстоятелства, тогава нека забравим за нашето достоинство пред интереса на приятеля...” (Aul. Gell. I, 3).

В търсене на истината „в каква посока може да бъде това отклонение и от какъв характер – нарушението...” авторът достига до следния извод:

„...многообразието на обстоятелства и случайности, тънките отсенки и оттенъци на нещата не позволяват да се даде едно твърдо и постоянно, важащо за всички случаи правило...” (Aul. Gell. I, 3).

За собствените вътрешни колебания на автора да не се съобрази със закона, а вместо това да се довери на нравствеността и добродетелите, говори описанието на един казус от собствената му съдийска практика:

„...една преценка и присъда, основани на нравствеността на хората, а не на доказателствата на случая, са нещо по-голямо и по-високо от позволеното и подобаващото на моята възраст и моя аршин; така аз не се реших да произнеса оправдание, поради което се заклев, че делото не ми е ясно и се освободих от по-нататъшното му разглеждане” (Aul. Gell. XIV, 2).

Това е една възможност, произтичаща от нравствени подбуди, а не законово положение, но свидетелства за голямата свобода на съдиите в Рим, неограничени от строги процесуални правила и за сравнително неуплежняемия вид на римския процес.

Един конкретен случай на мъдър компромис, с който се „помирят” намиращите се в противоречие законност и справедливост е поместен в книга XII. Става дума за съдебен процес, който представлява интерес от гледна точка, както на престъплението, така и на разрешаването на случая. Обвиняемата е извършила двойно убийство чрез отравяне на съпруга и сина си, които убили другия ѝ син от предишния ѝ мъж – достоен и безупречен юноша. Тук справедливостта влиза в очевиден конфликт със закона, поради което и „никой от целия съвет не се решавал да си каже мнението по този тъй противоречив случай” (Aul. Gell. XII, 7). Решението на ареопагитите в Атина, до които проконсулт Долабела отнесъл делото, било едновременно мъдро и находчиво – наложили необичаен мораториум, като „...заповядали на обвинителя и обвиняемата да се явят отново при тях на стотната година от този ден. Така нито отровителството получило оправдание, което би противоречало на законите, нито била осъдена и наказана провинилата се жена, която била достойна за прошка” (Aul. Gell. XII, 7).

Тук ясно се вижда, че нравствените критерии са движеща сила и основа на законодателството. Където моралът влиза в конфронтация със закона, той е инициатор за промяна на закона.

Никъде това не си личи по-добре от непрекъснатото желание на обществената воля за придържане към скромното и пестеливо съществуване на предците и за борба с нестихващата жажда за разкош.

Пестеливостта постепенно се превръща от добродетел в обществено задължение, санкционирано от колективния морал и отговорност, а по-късно и от закона. Този въпрос се поставя в „Атически нощи“ на няколко места. В книга II, в главата посветена на пестеливостта, се проследява именно процесът на превръщането на тази добродетел от индивидуална и семейна нравствена ценност в обществена отговорност, скрепена с тежестта на клетва, а по-късно и със силата на закон.

„Пестеливостта при прехраната и скромността на трапезите у древните римляни не са били само въпрос на строгост и ред в семейството, но и обществено задължение, охранявано със силата на многобройни закони“ (Aul. Gell. II, 24).

Проследяват се в хронологичен ред различните закони срещу лукса. Големият им брой и непрекъснатото им актуализиране свидетелства за упорството на римляните да измерват почтеността си с изискуемите от *mores maiorum* мерни единици – пестеливост, въздържание и строгост на нравите. Стремещът да не се изоставя повелята и примера на предците продължава да е жив, дори когато желанието за разкош и удоволствия не може да бъде обуздано, нито чрез силата на колективния морал, нито чрез санкцията на закона. Когато всичко изглежда загубено и всички граници са прекрачени, законодателят премества границите. Така, макар да се прави компромис с нормата, се запазват ценностите.

В „Атически нощи“ Авъл Гелий представя римската законност в особена светлина. Тук я виждаме не като обективна даденост, неумолима и непоклатима основа на битието, а като пластична субстанция, податлива на промени:

„...знаеш, че полезните и целебните свойства на законите се менят и огъват съобразно с духа на епохата, съобразно с характера на обществото, съобразно с изискванията за незабавна изгода, съобразно с кипенето на пороците, нуждаещи се от лекуване, че не съхраняват вечно първоначалния си вид, а подобно на небето и морето и те се преобразяват от бурите на събития и съдба“ (Aul. Gell. XXI, 1).

Така под въздействие на тези фактори субектите на правото – римските граждани постепенно и волево структурират, моделират и трансформират римския правов ред. Процесът на създаването и оформянето на този ред, на напасването му, както към нуждите на цялото общество, така и към специфичните потребности на отделния гражданин, е процес

на един непрекъснат креативен компромис между нравствеността и законността.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Венедиков, 1999: П. Венедиков. Записки по римско право. София, 1999.

Гелий, 1985: А. Гелий. Атически нощи. София, 1985.

Auli Gellii Noctes Atticae, Lipsiae, sumtibus et typis Caroli Tauchnitii, 1835.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Базанов, 1940: И. Базанов. Курс по римско право. София, 1940.

Венедиков, 1999: П. Венедиков. Записки по римско право. София, 1999.

Андреев, 1975: М. Андреев. Римско право. София, 1975.

Антична литература. Енциклопедичен справочник. София, 1996.

Древнее право. Ius antiquum. Москва, 1(17), 2006.

Valerii Maximi. Factorum et dictorum memorabilium libri novem cum Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani epitomis, Lipsiae in aedibus Teubneri, MDCCCLXXXVIII.